

AKTUÁLNÍ STAV UŽÍVÁNÍ PROSTŘEDKŮ AUGMENTATIVNÍ A ALTERNATIVNÍ KOMUNIKACE

Edita Beerová

Anotace: Článek seznamuje s výsledky výzkumného šetření, které bylo provedeno u vyučujících přípravných tříd základních škol speciálních v ČR. Tento výzkum se zabývá otázkou aplikace prostředků augmentativní a alternativní komunikace (AAK). Vytvořící odpovídají na otázky týkající se užívání prostředků AAK v jejich praxi. Vyjádřili svůj názor na efektivitu užívání prostředků AAK v procesu edukace osob s mentálním postižením a vyjádřili přecházkou aplikace prostředků AAK.

Clíčová slova: augmentativní a alternativní komunikace, mentální postižení.

Existuje skupina lidí, která není schopna přirozeně komunikovat pomocí mluvené řeči, tedy způsobem, který užívá většina z nás. Jejich schopnost použít řeč jako prostředek komunikace je narušena do takové míry, že nemožno přirozeně využít její komunikační funkci. I tyto lidé však mají potřebu komunikovat.

Členy skupiny, o které jsme hovořili, jsou často i osoby s mentálním postižením, zvláště ty se středně těžkým a těžkým stupněm mentální retardace. Tito lidé mají zpravidla omezenou schopnost užívat mluvenou řeč. Jejich řeč se v některých případech vůbec nevyvine, a pokud ano, bývá často obtížně srozumitelná. Jedinec s tímto handicapem má omezenou možnost ovlivňovat své okolí, není-li mu umožněno užívat jiného komunikačního prostředku, než je mluvená řeč.

Mluvená řeč může být kompenzována ne-vokálními (nehlasovými) způsoby sdělování.

Pro užívání ne-vokálních prostředků komunikace za účelem náhrady (či rozšíření) vokálních prostředků komunikace (mluvené řeči) je užíván termín *augmentativní a alternativní komunikace (AAK)*.

Termín *augmentativní komunikace* označuje doplňkové či rozšiřující užívání ne-vokálních prostředků komunikace osobami, které jsou schopny používat mluvenou řeč pouze částečně, a takto užívaná řeč neplní přirozenou svou komunikační funkci.

O *alternativní komunikaci* hovoříme v případě, kdy jedinec užívá v komunikaci „tvář v tvář“ jako hlavní výrazový prostředek jiný prostředek, než je mluvená řeč. Alternativní formy komunikace jsou určeny pro osoby, které nejsou schopny užívat mluvenou řeč.

AAK již není v České republice žádným nováčkem. Od prvních pokusů zavádění těchto forem komunikace u osob s men-

tálním postižením už uplynulo téměř deset let. Pro seznámení s oblastí augmentativní a alternativní komunikace uvádíme alespoň krátkou charakteristiku systémů AAK, jejichž užívání je již v ČR zavedeno.

• **Piktogramy** (v zahraničí známý pod názvem PIC-Pictogram Ideogram Communication) je systém AAK využívající grafické znaky-symboły. Grafické znaky užívané v rámci tohoto systému mají vzhled blízkého obrazu na černém pozadí a jsou převzaty z modelu užívaného zejména v zemích severní Evropy, kde se s nimi při svém studijním pobytu seznámila autorka české verze Libuše Kubová. Pro aplikaci tohoto systému AAK byla vydána metodická příručka a učebnice obsahující základy slovních piktogramů.

Ukázka grafických znaků systému Piktogramy: věna „Babička plate teplý svetr“

• **Znak do řeči** vytvořil jako systém AAK pod názvem Teng til tale (TTT) dánský speciální pedagog Larse Nygard. Tento systém užívá k doplnění mluvené řeči manuální znaky. O jeho zavedení do užívání v České republice se zasloužili především autorky Kubová, Pavelová a Rádková, které vytvořily metodickou příručku pro

užívání tohoto systému, a ta obsahuje i základní slovník české verze manuálních znaků. K uvedenému systému byla také vytvořena videokazeta se znaky tohoto systému.

Ukázka manuálních znaků systému Znak do řeči

DEJAT
 péřmni do seře

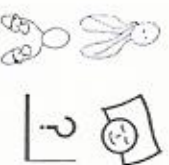
MIT RÁDOST
 SNAKT SE
 děřmna přstř
 naznatiře šimřy

DIVAT SE
 děřmna přstř
 pōřbř od oři

• **Makaton** je mezinárodně uznávaný komunikační program, který vznikl na počátku sedmdesátých let 20. století v Anglii jako metoda komunikace pro neslyšící dospěle s mentálním postižením. Tento systém užívá jako prostředky komunikace manuální i grafické znaky. Jejich podkladem byly znaky britské znakové řeči neslyšících. Grafické znaky (symboły) Makatonu jsou jednoduché černobílé kresby. Aplikaci tohoto systému v ČR se zabývá především Centrum augmentativní a alternativní komunikace (CAAK) Praha, které pořádá ve spolupráci s Diakonii ČCE kurzy pro seznámení s tímto systémem.

Ukázka manuálních a grafických znaků systému Makaton (spát, káje)

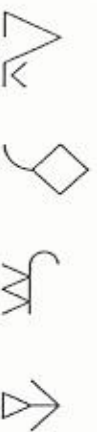
jenž je pro užívání tohoto systému vyroben.

Ukázka grafických znaků systému PCS

• Bliss zahrnuje systém grafických znaků vytvořených Charlesem Blissem, podle něhož je pojmenován, pro mezinárodní formu ideografického psaní. K tomuto účelu však nebyl nikdy využit. Znovu objeven byl až v roce 1971 pracovníky střediska pro děti s postižením, kteří jej poprvé (po jeho částečné úpravě) použili jako prostředku AAK.

Ukázka grafických znaků systému Bliss pro slova chodítko, drak, pes, matka

• **Obrázové komunikační symboly PCS-Picture Communication Symbols** jsou dalším systémem využívajícím obrázové grafické znaky (piktogramy). Systém byl vyvinut společností Mayer-Johnson, jeho grafickými znaky jsou realistické obrysové kresby, dostupné v barevné i černobílé formě. Zavedením tohoto systému do ČR se zabývá především CAAK, které je zároveň i distributorem počítačového softwaru Boardmaker.

• **Facilitovaná komunikace** představuje systém AAK, vypracovaný Australankou Rosemary Crossley. Je založen na řízeném výběru komunikačních jednotek. Jedná se o podpůrnou komunikační techniku umožňující osobám s postižením komunikovat pomocí ukazování na písmena či obrázky, ale i další formy komunikačních prostředků. Osoby využívající facilitovanou komunikaci se dorozumívají pomocí tzv. „podané ruky“, resp. pomocí fyzické dopomoci asistenta – facilitátora. Jeho úkolem je zajišťovat fyzickou pomoc (označovací funkci ukazováčku, podporu ruky nebo zápěstí a podobně), avšak neovlivňovat vlastní volbu obrázku nebo písmene, tedy povzbudit, ale ne vést. Jedná se o vysoce kontroverzní metodu.

• Nováčkem mezi systémy AAK užívanými v České republice je systém **Výměnný obrázkový komunikační systém-VOKS**, ve světě známý jako **The Picture Exchange Communication System (PECS)**. Byl vyvinut jako systém AAK v roce 1985 a je určen k „nastartování“ komunikace u dětí a dospělých s autismem a jinými poruchami komu-

nikace. Užívá obrázku podobně jako předcházející systémy AAK, dokonce např. v USA jsou jako obrázky pro výměnu používány symboly PCS. Rozdíllem však je, že osoba, která pomocí VOKS komunikuje, na dané obrázky (či symboly) neukazuje, jak je tomu v předchozích případech, nýbrž obrázek přímo vyměňuje za zobrazenou věc nebo činnost. S tímto systémem jste se mohli blíže seznámit ve Speciální pedagogice 3/2003 v článku M. Knapcové. Další možnosti blíže ho poznat jsou kurzy Institutu pedagogicko-psychologického poradenství Praha.

Jaký je současný stav aplikace prostředků AAK? Na to jsme se pokusili odpovědět pomocí dotazníkového šetření, s jehož výsledky vás chceme v krátkosti seznámit.

Naše otázky byly zaměřeny na oblasti, které odhalují současný stav aplikace prostředků AAK v rámci výchovně-vzdělávacího procesu v přípravném stupni základních škol speciálních v České republice. Přípravný stupeň základních škol speciálních byl zvolen z důvodu, že se jedná o stupeň vzdělávání mentálně postižených, koncipovaný pro žáky, kteří by vzhledem k těžšímu stupni mentální retardace, případně zřetelným a sociálním důvodům nebyli schopni bez této přípravy na vzdělávání prospívat na základní škole speciální, avšak jsou u nich předpoklady rozvoje rozumových schopností, které by jim perspektivně mohly umožnit daný typ školy nebo alespoň její část absolvovat.

Pokud jde o stav užívání prostředků augmentativní a alternativní komunikace vyučujícími přípravných tříd základních škol speciálních, předpokládali jsme, že:

- vyučující využívají prostředky AAK v procesu edukace svých žáků, přičemž se jedná především o prostředky systému AAK, jejichž aplikace je podpořena v ČR vydanými metodickými materiály;

- prostředky AAK nejsou v jednotlivých oblastech rozvoje osobnosti žáků přípravných tříd aplikovány se stejnou četností.

Zaměřili jsme se i na zjišťování postojů vyučujících k otázce efektivity užívání prostředků AAK u osob s mentálním postižením a na vytýčení hlavních překážek aplikace prostředků AAK z jejich pohledu. Pro tuto oblast byly stanoveny následující hypotézy.

Hypotéza 1 – Vyučující žáků přípravných tříd základních škol speciálních pokládají užívání prostředků augmentativní a alternativní komunikace v procesu edukace osob s mentálním postižením za efektivní.

Hypotéza 2 – Vyučující žáků přípravných tříd základních škol speciálních považují za překážku užívání prostředků augmentativní a alternativní komunikace v procesu edukace osob s mentálním postižením nejčastěji nedostatek metodických materiálů pro jejich užívání v této oblasti.

Dotazník byl předán vyučujícím na všech 132 základních škol speciálních v České republice, které byly uvedeny v adresářu registru

sítě škol Ústavu pro informace ve vzdělávání a dle takto dostupných informací splňovaly podmínku, že jejich součástí je i přípravný stupeň. Vyplněný dotazník zaslalo celkem 76 škol, 12 pracovišť oznámilo, že v současné době nevyučují žáky přípravného stupně a z tohoto důvodu se šetření neúčastnilo. Jelikož na některých školách pracuje více vyučujících přípravného stupně, zaslala tato pracoviště na základě naší žádosti vyplněný dotazník za každého takovéhoho pracovníka. Celkem jsme tedy zpracovali odpovědi 109 respondentů.

Na základní otázku: „Užíváte při práci se svými žáky prostředky augmentativní a alternativní komunikace?“ odpověděli pouze 1 respondent záporně.

Z tohoto faktu můžeme vyvodit dva závěry. Prvním z nich by mohlo být pozitivní zjištění, že užívání prostředků AAK již na přípravných stupních základních škol speciálních (ZŠ speciální) v ČR natolik zdomácnělo, že jejich neužívání je spíše výjimkou. Jako druhý závěr však musíme připustit i možnost, že některým obeslaným (tedy potencionálně právě neučitelům prostředků AAK) nebylo téma našeho dotazníku blízké a vzhledem k tomu se výzkumu neúčastnili. I kdybychom připustili teoretickou

situaci, že všechna zbyvajících obeslaná pracoviště prostředky AAK neuvádějí (což je pouze hypotetická situace), můžeme na základě návratnosti dotazníku tvrdit, že vyučující nadpoloviční většiny (69 ze 120, 57,5%) přípravných stupňů ZŠ speciálních prostředky AAK při vedení výuky svých žáků užívají.

Respondent, který uvedl, že prostředky AAK ve své praxi neaplikuje, se v ostatních položkách většinou zdřel vyjádření, nebo uvedl, že se s prostředky AAK neseťkal, tudíž je neuvádějí. Proto v následujícím textu uvádíme pouze výsledky odpovědi 108 dotazovaných vyučujících, kteří prostředky AAK ve své praxi užívají. Jednotlivé odpovědi jsou řazeny podle množství výskytů, přičemž respondenti mohli kromě otázek typu „ano x ne“ volit i více možností odpovědi současně.

Systemy AAK

Jak jsme již uvedli, jsou pro užívání AAK vytvořeny různé systémy. Zajímalo nás, které systémy AAK jsou v České republice nejznámější. Na otázku „Které systémy augmentativní a alternativní komunikace znáte?“ odpověděli dotázaní vyučující přípravných stupňů ZŠ speciálních následovně.

System AAK Piktogramy	respondentů	% respondentů
Znak do řeči	66	61
Makaton	64	59
Bliss	33	31
Obrázové komunikační symboly	32	30
Facilitovaná komunikace	29	27
Vyměnný obrázkový komunikační systém	16	15

Na základě těchto výsledků je možné předpokládat, že znalost jednotlivých systémů AAK je do určité míry ovlivněna existencí či neexistencí české odborné literatury, která se zabývá jejich aplikací. Dle našeho názoru by bylo jistě vhodné a pro aplikaci AAK prospěšné vydat v ČR obdobné publikace i pro ostatní systémy AAK. Uvědomujeme si, že není možné popsat univerzální způsob aplikace u jednotlivých uživatelů AAK. I obecné informace, základní principy, či konkrétní příklady užívání daných systémů AAK

mohou vyučujícím pomoci při jejich zavádění do praxe.

Užívané prostředky AAK

To, že jsou s jednotlivými systémy AAK vyučující seznámeni, samozřejmě nemusí nutně znamenat, že prostředky těchto systémů užívají i v praxi. Proto naše další otázka směřovala právě k praktickému užívání jednotlivých prostředků AAK. Na otázku: „Které prostředky augmentativní (alternativní) komunikace při práci se svými žáky užíváte?“ odpověděli respondenti takto:

Prostředek AAK	respondentů	% respondentů
Zástupné (referenční) předměty	66	61
fotografie	88	81
obrázky	101	94
symboly systému Piktogramy	76	70
obrázové komunikační symboly PCS	18	17
symboly systému Bliss	2	2
symboly systému Makaton	13	12
vlastní symboly	53	49
znaky systému Makaton	13	12
znaky systému Znak do řeči	30	28
znaky znakové řeči neslyšících	24	22
vlastní znaky	34	31

Uvedené prostředky AAK si můžeme pomyslně rozdělit na dvě části – dvojrozměrná či trojrozměrná znázornění a manuální znaky. V první oblasti jsou celkem pětirozměrné nejhojněji užívanými prostředky AAK obrázky a fotografie. Ve druhé oblasti jsou dle výsledků nejhojněji užívanými prostředky AAK vlastní znaky, což hodnotíme jako celkem překvapivé. Pokud se zaměříme na prostředky systémů, o kte-

rych jsme již hovořili, potvrdilo se i zde, že jsou nejužívanější ty prostředky, ke kterým byly vydány metodické příručky a základní slovníky – tedy prostředky systémů Piktogramy a Znak do řeči.

Zastavme se ještě u samostatné trojrozměrných prostředků AAK. Co je podnětem pro tvorbu vlastních prostředků AAK? Pokud bychom chtěli na tuto situaci nahlížet pozitivně, mohli bychom tvrdit, že jde o důsle-

dek individuálního přístupu k jednotlivým uživatelům AAK. Ne všem uživatelům může vyhovovat oficiální grafický či manuální znak. Vhodným postupem je v této situaci tvorba vlastního znaku, prostředků AAK „šitého na míru“. Důvod však může být i jiný. Je možné, že daným vyučujícím jsou dostupné oficiální slovníky znaků a symbolů nedostatečné a vyučující se zmiňným přístupem snaží tento problém vyřešit.

Užívání prostředků AAK v jednotlivých oblastech rozvoje osobnosti žáků přípravného stupně ZŠ speciální

Komunikace jako taková prolíná všemi složkami rozvoje osobnosti, a proto by i prostředky AAK měly být užívány ve všech oblastech rozvoje rovnoměrně, bez většího rozdílu. V tomto kontextu se může položit otázka, jak často využívají prostředků AAK v jednotlivých oblastech rozvoje osobnosti

„Systémy augmentativní a alternativní komunikace užíváme v této oblasti:“

oblast rozvoje	respondentů	% respondentů
rozvoj komunikačních dovedností	106	98
rozvíjení poznávacích schopností	101	94
rozvoj logického myšlení a paměti	89	82
prostorová a směrův orientace	81	75
diferenční cvičení	76	70
sluchová cvičení	62	57
hudební výchova	59	55
pracovní a výchovná výchova	51	47
cvičení chuti a dýchání	50	46
tělesná výchova	44	41

Jak můžeme vyčíst z dat zpracovaných odpovědí, nejsou prostředky AAK užívány

žáků přípravného stupně základní školy speciální jen jako celkem nedůležitá a spíše doplňující. Pokud bychom vycházeli pouze z teoretických poznatků z oblasti aplikace AAK, pravděpodobně bychom danou položku do našeho dotazníku nezařadili. Na základě našich dosažených praktických zkušeností můžeme však rovnoměrnost užívání prostředků systémů AAK v jednotlivých oblastech rozvoje osobnosti žáků přípravného stupně základní školy speciální zpochybnit. To byl také důvod, proč bylo toto téma do dotazníku zařazeno. Respondenti měli na výběr jako možné odpovědi oblasti, které vycházely ze znění doposud platného vzdělávacího programu pro přípravný stupeň základní školy speciální Pomocná škola a přípravný stupeň pomocné školy (Švarcová 1997). Tento postup jsme zvolili z důvodu snazší orientace respondentů v obsahu uvedených oblastí rozvoje.

všech uvedených oblastech rozvoje pouze 32 dotázaných respondentů.

Zajímavým zjištěním je, že ani v oblasti rozvoje komunikačních dovedností, která je jistě pro AAK stěžejní, neuvádějí prostředky AAK všichni respondenti.

Efektivita užívání prostředků AAK

Jedním z důležitých bodů praxe vyučujícího je hodnocení efektivity výsledků jeho práce. Proto se i jedna z našich otázek věnovala oblasti efektivity užívání prostředků AAK v procesu edukace osob s mentálním postižením z pohledu vyučujících.

„Pokládáte užívání prostředků augmentativní a alternativní komunikace v procesu edukace osob s mentálním postižením za efektivní?“

ano	106
ne	2

Zajímavým zjištěním je z našeho pohledu to, že existují vyučující (i když pouze 2), kteří prostředky AAK ve své práci využívají a zároveň zastávají názor, že tato aplikace není efektivní. Nabízí se otázka, jakým způsobem může vyučující, který sám není

Respondentům jsme otázku týkající se této oblasti položili v následujícím znění: „V čem spatřujete největší překážky užívání prostředků augmentativní a alternativní komunikace v procesu edukace osob s mentálním postižením?“

Překážka užívání prostředků AAK	Četnost	% respondentů
nedostatek metodických materiálů	77	71
nedostatek zkušeností vyučujících pedagogů	55	51
náročnost na výrobu pomůcek	53	49
nedostatek odborných informací	40	37
neochota rodičů (opatrovníků) spolupracovat	39	36

přesvědčen o výsledném efektu užívání AAK, svého žáka motivovat k aplikaci prostředků AAK. Je schopen její opravdu motivovat? Není pak výsledná neefektivita důsledkem nedostatečující motivace? Podívejme se však na tento problém i z druhé strany. Jakým způsobem je k aplikaci prostředků AAK motivován sám vyučující? Má speciální pedagog dostatek informací, které by jej o efektivitě aplikace prostředků AAK přesvědčily již před vlastním počátkem jejich aplikace? Na tuto otázku částečně odpovídají výsledky položky týkající se vyřešení překážek užívání prostředků AAK.

Překážky užívání AAK

Teorie a praxe konkrétní disciplíny by měly být ve vzájemné symbióze. Proto jsme se v rámci výzkumného šetření zaměřili na vymezení překážek užívání prostředků AAK v praxi. Naším předpokladem bylo, že i po relativně dlouhém období, kdy se odborníci z ČR seznámili s AAK, tato disciplína stále nemá své pevné teoretické a metodické základy, a to se projevuje i v její aplikaci v procesu edukace osob s mentálním postižením.

